

انسان شناسی در صحیفه سجادیه

عبدالحمید فرزانه*

چکیده

صحیفه سجادیه در عین حال که دربردارنده ظریف‌ترین و دقیق‌ترین راز و نیازهاست و رابطه عاشقانه انسان و خدا را به زیباترین شکل ممکن به تصویر می‌کشد، موضوعات بسیاری را در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، اخلاقی، روان‌شناسی، فلسفی، علمی و اقتصادی، نیز، دربر می‌گیرد. آنچه در این مقاله پی‌گیری شده است انسان شناسی از منظر صحیفه سجادیه است که با تحلیل و تفسیر برخی ادعیه این کتاب شریف به انجام رسیده است.

در این مقاله ابتدا در نگاهی کلی به موضوع انسان شناسی از دیدگاه امام سجاد(ع) پرداخته شده است و سپس صفات مثبت و منفی، نقاط قوت و ضعف و عوامل صعود و سقوط بشر معرفی شده‌اند و در پایان «انسان آرمانی» و اوصاف انسان الهی و کاملی که شناساندن و ساختن آن هدف تمام انبیا، و پیشوایان معصوم (ع) بوده مورد بررسی قرار گرفته است.

واژه های کلیدی: ۱ - صحیفه سجادیه ۲ - انسان کامل ۳- انسان شناسی ۴- فطرت
۵ - کمال

۱. مقدمه

در تمام دعاهای مأثوره پیامبران و اولیای الهی، علاوه بر تجلی رابطه عاشقانه بندگان با معبود، نکات آموزنده و معرفتی دیگری نیز وجود دارد که با عبور از لایه نخست این دعاها به آن نکات عالی و عمیق دست می‌یابیم.

صحیفه سجادیه و ادعیه امام سجاد(ع)، به سبب موقعیت تاریخی و وضعیت خفقان‌آمیز سیاسی زمان آن حضرت از نظر چند لایه‌ای بودن منحصر به فرد است. زیرا برای آن امام(ع) زمینه‌ای مناسب برای تبلیغ معارف اصیل دینی وجود نداشت و مردم از ترس

* عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز

۷۰ فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز

حاکمیت جور نه فقط در پی آموختن، حفظ و انتقال دیدگاه‌های آن بزرگوار نبودند، بلکه از هر گونه ارتباط با آن حضرت پرهیز می‌کردند. به همین دلیل امام سجاد(ع) بسیاری از آموزه‌های اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و سایر معارف دینی را با زبان دعا و در مقام راز و نیاز با معبود خویش ابراز می‌نمودند.
آن‌چه در این مقاله عرضه شده است انسان‌شناسی از منظر امام چهارم(ع) است که با کاوش و دقت در عبارات ادعیه صحیفه سجاده‌یه مورد تحقیق قرار گرفته است.

۲. کلیات

پیش از پرداختن به موضوع اصلی نگاهی کلی به انسان از دیدگاه اسلام داریم. از آیات قرآن کریم در مورد آفرینش انسان برمی‌آید که او موجودی دو بعدی است. بخشی از وجودش مادی است، «ما شما را از گل چسبیده آفریدیم» (صافات/۱۱)، و بُعد دیگر روحی و معنوی است. بر اساس آیات قرآن، آفریدگار بزرگ با دمیدن روح خویش در آدم ابوالبشر، او را حیاتی انسانی بخشیده است. «و آن گاه که پروردگار تو به فرشتگان عالم اظهار فرمود که من بشری از گل و لای کهنه متغیر خلق خواهم کرد پس چون آن عنصر را معتدل بیارایم و در آن از روح خویش بدمم همه {از جهت حرمت و عظمت آن روح الهی} بر او سجده کنید» (حجر / ۲۸ و ۲۹).

انسان مورد نظر اسلام بر اساس ساختار وجودیش استعداد خوب یا بد شدن را داراست و با اراده و اختیاری که آفریدگار به او داده است می‌تواند مسیر حیوانیت یا الوهیت را انتخاب کند. «قسم به نفس {ناطقه انسان} و آن که او را نیکو {به حد کمال} بیافرید و به او شر و خیر او را الهام کرد، هر کس خود را از گناه و بدکاری پاک سازد به یقین رستگار خواهد شد و هر که او را به کفر و گناه پلید گرداند البته {در دو جهان} زیانکار خواهد گشت (شمس/۱۰-۷). «ما به حقیقت راه {حق و باطل} را به انسان نمودیم حال خواهد هدایت پذیرد و شکر این نعمت گوید و خواهد آن نعمت را کفران کند» (۷، ص: ۲۱-۲۰).
در حقیقت انسان از دیدگاه اسلام موجودی غریزی - فطری است و چنان‌چه غرایز بر او حاکمیت پیدا کند به سوی حیوانیت و بدبختی کشیده خواهد شد و اگر فطرتش بر او حکمرانی کند به سوی کمال و قرب الهی راه خواهد سپرد.

۳. انسان در صحیفه سجاده‌یه

۳.۱. پیدایش و ساختار انسان

اگر بخواهیم خاستگاه جهت‌گیری‌های اخلاقی و رفتاری انسان و نقاط قوت و ضعف بشر را به درستی بازشناسی کنیم، لازم است در آغاز نگاهی کلی به آفرینش انسان و امکانات

انسان شناسی در صحیفه سجادیه ۷۱

اولیهای که آفریدگار در او به ودیعه گذارده و با توجه به آنها از او مسؤولیت خواسته است، داشته باشیم.

۳.۱.۱. آغاز و فرجام انسان: بر اساس دعاهای مختلف صحیفه سجادیه انسان مخلوقی غیر ازلی است و بر اثر تصادف یا جهش ناخواسته پدید نیامده بلکه به حق آفریده شده است.

امام سجاده(ع) در مقام حمد و ستایش پروردگار، در این زمینه می‌فرماید: «عالم آفرینش [از جمله انسان] را بی تمثال و بی سابقه فکرت به قدرت کامله و مشیت کامله ابدین نظم زیبا و نظام اتم احسن [بیافرید]» (دعای ۳/۱).

«تویی خدایی که جز تو خدایی نیست، پیش از هر یک، اول و آغازی و پس از هر شمرده شده آخر و مرجعی» (دعای ۹/۴۷).

از نظر امام(ع)، خداوند اول و آخر هر چیز و مقدم و مؤخر از هر موجودی، از جمله انسان، است و بشر ممکن الوجودی است که آغاز و پایان دارد.

۳.۱.۲. ظرفیت‌های اخلاقی - رفتاری انسان: امام سجاده(ع) منشأ هدایت و ضلالت و شکور و کفور بودن انسان را ساختار وجودی او می‌داند و همان‌طور که قرآن کریم نیز نشان می‌دهد انسان هم امکان اوج گرفتن و خدایی شدن را دارد و هم می‌تواند تا حد حیوانات و حتی پست‌تر از آنها تنزل یابد. «[موجودات را آفرید و] سپس آنان را در راه اراده و خواست خویشتن روان گردانید و در راه محبت به خود برانگیخت» (دعای ۴/۱). بنابراین گرایش به خدا و پاکی‌ها در وجود انسان به ودیعه گذاشته شده و این آدمی است که با عقل و اراده خویش یا به این کشش فطری خود پاسخ مثبت می‌دهد و یا راه دوم بر اساس بعد حیوانی خود بر خواهد گزید، همان راهی که امام سجاده(ع) از شر آن به خداوند پناه می‌برد: «و به او پناه می‌برم از شر نفسم، به راستی که نفس همواره به بدی فرمان می‌دهد مگر پروردگارم رحم نماید» (۱/ص: ۵۷۲).

۳.۲. امتیازات انسان

در بسیاری از دعاهای صحیفه سجادیه بر صفات نیک و ویژگی‌های مثبت انسان تأکید شده است که برخی از آنها در پی می‌آید.

۳.۲.۱. خداخواهی: اگر آدمی از تأثیرات پیرامونی خویش مصون بماند به طور فطری به سوی خداوند یکتا گرایش دارد و به درگاه معبود یگانه سر می‌ساید. امام سجاده(ع) در موارد چندی، خداخواهی و توحیدگرایی انسان را با زبان دعا بیان کرده است. گاهی به عنوان حمد و ثنای پروردگار سوز و گداز انسان را نسبت به خالق هستی نشان می‌دهد و گاهی در مقام خواهش و درخواست، این حقیقت را در لباس زیباترین الفاظ بیان می‌دارد. به عنوان مثال امام(ع) در اولین دعای صحیفه، پس از حمد و ستایش خداوندی که اولین اولها و آخرین آخرها است، یادآور می‌شود که این اله کسی است که پدیده‌ها و مخلوقات

را با قدرت و مشیت خویش آفرید و سپس آنان را در راه اراده و خواست خویشتن روان گردانید و آنان را در راه محبت به خود بر انگیخت و به بیان دیگر آن‌ها را به گونه‌ای فطری خداجو و خدادوست آفرید.

۲.۲.۳. برترین آفریده خداوند: همان گونه که در قرآن کریم نیز از انسان به عنوان خلیفه الله (بقره/۲۰) و برترین آفریده‌های کردگار هستی یاد شده است و خداوند با آفرینش او به خود تبریک می‌گوید (مؤمنون/۱۴)، امام سجاده (ع) هم در ضمن سپاس و ستایش حضرت حق به برتری انسان بر تمام مخلوقات اشاره نموده است: «و سپاس خدای را که نیکویی‌های آفرینش را برای ما برگزید و روزی‌های پاکیزه را برای ما روان گردانید و با تسلط و توانایی، ما را بر همه آفریدگان برتری داد» (دعای ۱۷/۱).

۳.۲.۳. فراتر از ماده: نیازهایی که امام سجاده (ع) در دعاهای مختلف از ایزد منان طلب می‌کند به روشنی نشان می‌دهد که انسان موجودی فراتر از ماده است و زمانی به کمال مخصوص خویش دست می‌یابد که هر دو بعد جسمانی و روحانی او به کمال برسد. خواست‌های معنوی بشر که بیانگر وجود فرامادی اوست نسبت به خواست‌ها و نیازهای معنوی او از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، مثلاً امام (ع) در فرآزی از صحیفه از خداوند می‌خواهد تا دل بستگی به دنیای پستی که او را از آن چه در نزد پروردگار است باز می‌دارد و مانع یافتن دست آویزی است که او را به خالق وصل کند، از دلش برکنند (دعای ۱۰۹/۴۷) «بار خدایا بر محمد و آل او درود فرست و دلم را برای محبت و دوستی خویش خالی ساز و به یاد خود مشغول گردان و به ترس و بیم از خویشتن بلند مرتبه‌اش فرما و به رغبت به سوی خود توانایش نما...» (دعای ۱۰/۲۱).

۴.۲.۳. موجودی دو جهانی: امام زین العابدین (ع) با تأسی به قرآن کریم، بشر را موجودی دو جهانی معرفی می‌کند که زندگانش محدود به جهان مادی و حیات دنیوی نیست بلکه، مرگ برای او همچون پلی به جهان جاودان قیامت است. در جای جای صحیفه این حقیقت را به تصویر می‌کشد و نشان می‌دهد که یک انسان وارسته علاوه بر دغدغه درست زیستن در دنیا دارای حیاتی جاودان در عالمی دیگر است که هرگز از آن غافل نمی‌گردد. «[خدایا] در روزی که پرده‌ها کنار می‌رود [قیامت] مرا هلاک مگردان». و در عین حال که حضرت این خواسته را عرض می‌کند بلافاصله رفع نیازهای دنیایی خویش را هم از خداوند طلب می‌کند «و بی نیازی (از خلق) و پاکدامنی (از نارواها) و آسایش (در زندگی) و بی گزندگی و تندرستی و فراخی (در روزی) و آرامش و آسودگی و نداشتن گرفتاری و بدی را برایم فراهم کن» (دعای ۱۳۰/۴۷).

۵.۲.۳. دارای اختیار و اراده: همان گونه که قرآن انسان را مختار معرفی می‌کند. "ما راه را به او نشان دادیم و این انسان است که یا راه شکرگزاری را پیش می‌گیرد و یا راه کفران را" (انسان/۳). امام (ع) هم بشر را موجودی مختار و دارای اراده نشان می‌دهد که

مسؤول اعمال خویش است. «بار خدایا من آن بنده توام که پیش از آفرینش و پس از آن او را نعمت دادی، پس او را از کسانی قرار دادی که به دین خود [اسلام] راهنمایی نمودی و برای انجام حق خویش توفیق دادی، و او را به ریسمان خود نگاه داشتی، و در حزب و گروه خویشتن در آوردی و به دوستداری دوستانت و دشمنی دشمنانت رهبری فرمودی، سپس او را فرمان دادی پس فرمان نبرد، و منع نمودی پس باز نایستاد، و از معصیت و نافرمانی نهی فرمودی پس خلاف فرمانت نموده و نهیت را مرتکب گشته است» (دعای ۶۷/۴۷).

عبارت‌های امام سجاده(ع)، در خلال ادعیه، انسان را تا حدی مختار معرفی می‌کند که به رغم هدایت‌ها و امر و نهی‌های خداوند، باز هم می‌تواند سرپیچی کند و راه عصیان را در پیش گیرد.

۳.۲.۶. در گرو کردار خویشتن: امام(ع) در دعای پنجاه و سوم ضمن اشاره به آثار زیان‌بار گناه بر انسان، تصریح می‌فرماید که سرنوشت بشر در گرو اعمال وی است و خود او سازندهٔ سعادت یا شقاوت خویش است. هم‌چنین آن حضرت در جای دیگر زبان حال انسان گناهکارِ پشیمانی را دارد که می‌فرماید: «بار خدایا ... من به سبب افراط و تجاوز از حد بر خود (در درگاه تو) ذلیل و خوارم، کردارم مرا هلاک ساخته است» (دعای ۵۲، ص: ۷).

۳.۲.۷. نوع دوستی: یکی از ویژگی‌های مثبت انسان نوع دوستی است که از فطرت او سرچشمه می‌گیرد و در بخش‌های مختلف صحیفه سجادیه به آن اشاره شده است. مثلاً دعای سی و نهم دربردارندهٔ بهترین روش‌های مردم دوستی صادقانه است که با زبان نیایش بیان شده است.

هم‌چنین در فرا رسیدن ماه مبارک رمضان، حضرت از خداوند توفیق خدمت به مردم را طلب می‌کند که ریشه در مردم دوستی دارد «و ما را در آن ماه توفیق ده که با نیکی فراوان و بخشش، به خویشان خود نیکی کنیم، و با احسان و بخشش از همسایگانمان جويا شویم، و دارایی‌هایمان را از مظالم و آنچه از راه ظلم و ستم به دست آمده است خالص و آراسته نماییم و آن‌ها را با بیرون کردن زکات پاک کنیم» (دعای ۴۴، ص: ۱۰).

امام زین العابدین(ع) در این دعای شریف هم به مراتب مردم دوستی و هم به شیوه‌های گوناگون عمل کردن به آن اشاره می‌فرماید (دعای ۴۴).

۳.۳. ویژگی‌های منفی انسان در صحیفه

امام سجاده(ع) در ضمن راز و نیازهایشان به کاستی‌ها و ویژگی‌های منفی انسان اشاره فرموده و نشان داده‌اند که این ویژگی‌ها از نقاط ضعف انسانند. در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

۳.۳.۱. اسیر خویشتن: یکی از نقاط ضعف انسان خطر غلبه خواست‌های حیوانی و هواهای نفسانی بر او و اسیر شدن در دام خویشتن است به تعبیر قرآن کریم: «همانا نفس

انسان همواره به بدی‌ها و کژی‌ها فرمان می‌دهد مگر این‌که پروردگار رحم نماید» (یوسف/۵۳).

امام سجاد علیه السلام نیز در موارد مختلفی بر این نقطه ضعف بشر تأکید فرموده و نشان داده است که انسان چنان‌چه تسلیم هوای نفس شود اسیر خود خواهد گشت، به طور مثال آن حضرت در دعایی از شر نفس به خداوند پناه می‌برد و دلیل این پناه جویی را کشش‌های همیشگی نفس به سوی بدی‌ها ذکر می‌فرماید.

آن حضرت (ع) در جای دیگر خداوند را مورد خطاب قرار می‌دهد که: «بار خدایا من آن بنده توام که پیش از آفرینش و پس از آفرینش او را نعمت دادی ... سپس او را فرمان دادی پس فرمان نبرد و منع نمودی پس باز نایستاد ... نهیت را مرتکب گشته، نه از روی دشمنی با تو و نه از روی گردن کشی بر تو، بلکه هوی و خواهش او را به آن‌چه جداً خواسته (نهی کرده)‌ای و به آن‌چه ترسانده‌ای خواند» (دعای ۶۷/۴۷ و ۶۸).

۳.۳.۲. حسادت و تنگ نظری: نقطه ضعف دیگر آدمی ناتوانی از تحمل و موفقیت‌های دیگران است. مثلاً امام (ع) از این‌که خداوند داشته‌های او را از گزند حسودان مخفی داشته است او را سپاس می‌گوید و در جای دیگر از حضرت دوست تقاضا می‌کند که از آشکار شدن این نقطه ضعف او در هنگام روبرو شدن با برخورداری‌های دیگران جلوگیری فرماید (دعای ۳۵/۲ و ۳). در جای دیگر حسادت را عملی شیطانی معرفی می‌کند و یادآوری عظمت خداوند و اندیشه در توانایی‌های او را شیوه‌های مبارزه با این کاستی انسان بر می‌شمارد، «بار خدایا آن‌چه شیطان از دروغ و گمان و رشک (حسد) در دل من می‌افکند به یاد بزرگیت و اندیشه در توانائیت و عاقبت اندیشی بر دشمنت مبدل گردان» (دعای ۱۳/۲۰).

۳.۳.۳. ناشکیبی: از ویژگی‌های منفی انسان فقدان بردباری در مقابل گناه، بلا، فقر، لذت و اطاعت خداوند و نیز ترجیح دادن منافع حرام کوتاه مدت بر منافع حلال بلند مدت است که در قرآن کریم به «عجله»^۱ (اسراء / ۱۱) تعبیر شده است.

امام چهارم (ع) نیز به این نقطه ضعف انسان اشاره می‌کند و نشان می‌دهد که بشر از نظر بردباری و صبر دستخوش کاستی است. «بار خدایا به تو پناه می‌برم از حرص و آز و تندلی غضب و تسلط حسد و سستی [و ضعف] در صبر و شکیبایی» (دعای ۱/۸). «بار خدایا مرا بر رنج، توانایی و بر گرفتاری، شکیبایی و بر درویشی، قدرت نیست» (دعای ۲/۲۲). همان‌گونه که ملاحظه می‌شود امام (ع) در این دعا نیز از ناشکیبایی و عدم بردباری انسان سخن به میان می‌آورد و خداوند را برای رفع این کاستی به یاری می‌طلبد.

۳.۳.۴. ضعف در برابر شهوات: قرآن کریم با آن‌که انسان را جزو برترین موجودات معرفی می‌کند به ضعیف بودن او هم اشاره کرده و می‌فرماید: «...وخلق الانسان ضعیفا»

(انسان ضعیف خلق شده است) (نساء/۲۷)، که منظور این است که انسان در برابر کشش‌های شهوانی خود ضعیف است.

امام زین العابدین (ع) هم بارها به این ضعف پرداخته و برای جبران آن از خداوند یاری طلبیده است.

«و چون به دو چیز تصمیم گیرم که یکی از آن دو تو را از ما خشنود گرداند و دیگری به خشم آرد پس ما را به آن چه ترا خشنود می گرداند برگردان، و نیروی ما را از آن چه تو را بر ما خشمگین می نماید سست نما و در آن هنگام نفس‌های ما را در اختیار خودشان مگذار، چون آن‌ها جز آن چه تو توفیق دهی، باطل و نادرستی را اختیار می نمایند، و جز آن چه تو رحم فرمایی به بدی امر می کنند» (دعای ۳/۹ و ۴)، «پروردگارا به راستی که تو ما را ضعیف آفریده و بر سستی بنا نهاده‌ای» (دعای ۵/۹). «بار خدایا صبح و شام کردم در حالی که بنده خوار توام و جز به کمک تو بر سود و زیان خویش توانا نیستم، درباره آن چه گفتم گواهی می‌دهم و به ناتوانی و بیچارگی خویش اقرار دارم» (دعای ۷/۲۱).

۳.۳.۵. در بند آرزوها: اگر میان آرزو، همت، توانایی و امکانات انسان هماهنگی پدید آید به حرکت و تحول در او خواهد انجامید، ولی مشکل این است که بیشتر آرزوهای بشر دنیایی و دست نیافتنی است و هیچ سازگاری با توانش ندارد، و همین امر سبب در جازدن‌ها، رفت و برگشت‌ها و حتی ناامیدی و از دست دادن فرصت‌ها در زندگی وی می‌شود.

امام سجاده (ع) در موارد چندی به این نقطه ضعف انسان اشاره کرده‌اند. «پس، از تو درخواست می‌کنم - ای مولا و مهتر من - درخواست کسی که بر اثر آرزوی درازش به کار بیهوده مشغول [شده است]» (دعای ۸/۵۲). «از تو درخواست می‌کنم درخواست کسی که آرزو بر او چیره گشته و خواهش نفس گرفتارش کرده [است]» (دعای ۹/۵۲).

۳.۳.۶. غرور و خودپسندی: خودپسندی ضعف دیگر انسان است که امام سجاده (ع) زیاد به آن اشاره نموده و حتی آثار آن را با زبان دعا و نیایش برشمرده است. مثلاً در دعای بیستم عجب و خود پسندی را فاسد کننده عبادت معرفی کرده و از خداوند یاری می‌طلبد که: «و عزیز و گرامیم (بدار) و به کبر و سربلندی (و برتری طلبی) دچارم مکن و مرا برای (بندگی) خود رام ساز و عبادتم را به عجب و خودپسندی تباه مگردان» (دعای ۴/۱۷).

در دعای دیگری از پروردگار می‌خواهد که: «بار خدایا بر محمد و آل او درود فرست و مرا در میان مردم به درجه و مقامی سرفراز مکن جز آن که پیش نفسم مانند آن پست نمایی و ارجمندی آشکار برایم پدید می‌آورد جز آن که به همان اندازه پیش نفسم برای من خواری پنهانی پدید آوری» (دعای ۳/۲۰).

۳.۳.۷. جهل و نادانی: بی‌تردید علت عمده خطاها و گناهان جهل و نادانی است و اگر انسان خطرات و بدی‌ها را می‌شناخت و نسبت به آثار اعمال نیک و بد آگاهی می‌داشت، مرتکب بسیاری از بدی‌ها نمی‌شد و به خوبی‌ها پشت نمی‌کرد.

امام سجاده (ع) در دعای توبه بارها نشان می‌دهد که جهل و نادانی اصلی‌ترین علت گمراهی انسان است. «بار خدایا من از جهل و نادانی خود از درگاه تو عذر می‌خواهم» (دعای ۲۱/۳۱) و «من همانم که گناهان عمرش را تباه کرده و من همانم که نادانیش علت عصیان و گناه او شده ...».

۳.۳.۸. در دام غفلت: آیه شریفه زیر به بهترین شکل غفلت و جایگاه غافلان را روشن می‌کند. «و به تحقیق بسیاری از جن و انس را برای جهنم واگذارديم، چه آن‌که آن‌ها را دل‌هایی است بی ادراک و معرفت و دیده‌هایی بی نور و بصیرت و گوش‌هایی ناشنوای حقیقت. آن‌ها مانند چهارپایانند بلکه بسی گمراه‌ترند (و پست‌تر). آن‌ها همان مردمی هستند که غافل شدند» (آل عمران/۱۷۹).

امام چهارم (ع) در موارد مختلفی به این ویژگی پرداخته و آن را زمینه ساز گمراهی و گناهکاری معرفی می‌کند. از جمله «اگر تو مرا عذاب کنی البته من خود بر خویش ستم کرده‌ام و راه تزییع و خطا و تقصیر و قصور پیش گرفته‌ام و از حظ و بهره خود غفلت ورزیده‌ام و اگر گناهانم را ببخشی که تو مهربان‌ترین مهربانان هستی» (۱، ص: ۵۵۳).

در فرازی دیگر نشان می‌دهد که غفلت، بشر را از هدف آفرینش یعنی گام برداشتن در مسیر تکامل، بندگی حضرت حق و عمل به مسؤولیت‌هایش دور می‌کند، «ای وای از غفلت و بی‌خبری من از آن‌چه در باره‌ام خواسته می‌شود» (دعای ۵۳، ص: ۶).

۳.۳.۹. ناسپاسی و کفران: یکی دیگر از ویژگی‌های منفی انسان ناسپاسی و کفران نعمت‌ها است. قرآن کریم بیش از پانزده مورد به این کاستی پرداخته نمونه‌هایی از آن را ذکر کرده است. مثلاً «همانا انسان بسیار کفران کننده و ناسپاس است» (حج/۶۶).

امام چهارم (ع) هم در موارد مختلفی به این ویژگی آدمی اشاره کرده و نشان داده است که بشر چه در برابر نیکی‌های هم‌نوعانش و چه نسبت به نعمت‌های خداوند بسیار ناسپاس و قدر ناشناس است. مثلاً «و سپاس خدای را که اگر بندگانش را از شناختن سپاسگزاری خود بر نعمت‌های پی در پی که به ایشان داده و بخشش‌های پیوسته که برای آن‌ها تمام گردانیده باز می‌داشت هر آینه نعمت‌هایش را صرف نموده او را سپاس نمی‌گزاردند و در روزی‌ای که عطا فرموده فراخی می‌یافتند و شکرش را به جا نمی‌آوردند» (دعای ۸/۱).

امام (ع) در ادامه همین فراز دعا با تعبیری عجیب زشتی این ویژگی را بیان می‌کنند و می‌فرمایند: «اگر انسان‌ها چنین باشند از حدود انسانیت خارج شده و هم‌چون چهار پایان خواهند شد» (دعای ۹/۱).

۴. انسان آرمانی صحیفه

انسان کامل یا انسان آرمانی از نظر اسلام به کسی گفته می‌شود که نه تنها از ضعف‌ها، کاستی‌ها و آلودگی‌های اخلاقی و رفتاری دور است بلکه تمام فضایل انسانی به شکلی هماهنگ در او پدید آمده و رشد کرده، در عین حال در این جا از زبان امام سجاده (ع) ویژگی‌های بنیادی و اساسی انسان کامل معرفی می‌شوند.

۱.۴. ویژگی‌های ایمانی انسان آرمانی

ایمان یکی از اساسی‌ترین مؤلفه‌های معنویت انسان است که بی آن آدمی موجودی ناقص و نامتوازن است و به سلامتی روانی او آسیب خواهد رسید. «ایمان مذهبی تنها مجموعه‌ای از تکالیف برای انسان به رغم تمایلات طبیعی او تعیین نمی‌کند، بلکه چهره جهان را در نظر او تغییر می‌دهد: عناصری افزون بر عناصر محسوس، در ساختمان جهان ارائه می‌کند، جهان خشک و سرد بی روح و مادی را به جهانی جاندار و آگاه تبدیل می‌کند. ایمان مذهبی تلقی انسان را نسبت به جهان و خلقت دگرگون می‌سازد.

قرآن کریم نیز در این باره می‌فرماید: «حق گرایانه روی خود را به سوی دین کن همان که سرشت خدایی است که مردم را بر آن سرشته است» (روم/۳۰).

۱.۴.۱. ایمان به توحید: از دیدگاه امام سجاده (ع) ایمان به خدای یکتا و باور مخلصانه به توحید و پاکی از هر نوع شرک و شک و الحاد برای انسان آرمانی ضروری است و توفیق یافتگان این راه باید حضرت حق را سپاس و ثنا گویند.

اساساً فضای حاکم بر ادعیه و نیز تمام فرازهایی که حضرت به ستایش خداوند می‌پردازد تأکید بر این ویژگی انسان کامل است مثلاً: «و ستایش مخصوص خداست که به ما معرفت خود را عطا فرمود و خود را به ما شناسانید ... و از درهای نامتناهی علم به ربوبیتش برخی را بر ما گشود و از لطفش به مقام رفیع اخلاص در توحید و یگانگی خود، ما را راهنمایی کرد و از شائبه شرک و الحاد و شک و تردید در امرش دور گردانید» (۱، ص: ۳۰).

۱.۴.۲. ایمان به عدل: عدل یکی از اصول دین مبین اسلام است^۲ که امام سجاده (ع) در موارد چندی ضمن نیایش‌های خود آن را بیان نموده و با زبان دعا تلاش می‌کند تا راه را برای درک صحیح این موضوع بر روی انسان آرمانی هموار سازد. حضرت در همه جا تأکید می‌کند که همه چیز به دست خدا و به اراده او است، در عین حال می‌فرماید: «و من دانسته‌ام که در حکم و فرمانت ستمی و در انتقام و به کیفر رساندنت شتابی نیست، و جز این نیست که کسی شتاب می‌کند که از فوت وقت بترسد و ضعیف و ناتوان نیازمند ستم است، و تو ای خدای من برتری از این که ستم یا شتاب کنی، برتری بزرگ (و بی پایان)» (دعای ۱۵/۴۸).

امام (ع) دلیل عدالت خداوند را نیز ذکر و استدلال می‌کند که چون خدا ضعیف نیست نیازی به ظلم و بی‌عدالتی ندارد. هم‌چنین به کار بردن عبارت «یا اعدل العادلین» (دعای ۵۴/۴۵). یعنی: ای دادگرتین دادگران و نیز جمله «و عقوبتک عدل» (۱۲، ص: ۲۹۵). یعنی: مجازات کردن تو از روی عدالت است و یا عبارت «و لا اخی الا عدله» همگی بر عدالت پروردگار دلالت می‌کنند.

۴.۱.۴. ایمان به وحی و نبوت حضرت محمد(ص): موضوع دیگری که لازم است یک انسان آرمانی به آن اعتقاد داشته باشد باور به وحی و نبوت انبیای الهی، به خصوص پیامبری آخرین پیام‌آور آفریدگار، حضرت محمد(ص)، است. امام سجاد(ع) به منظور تأکید بر این امر، در بیشتر دعاها، به موضوعاتی هم‌چون فرشته وحی، پیامبری انبیا و رسالت حضرت ختمی مرتبت پرداخته و ایمان به این‌گونه امور را از ارزش‌های بزرگ زندگی بشر تلقی می‌نماید. «پروردگارا و (پس از درود و ثنای رسول اکرم) درود بر حاملان عرش عظیم تو باد که آن‌ها هیچ‌گاه از تسبیح و تنزیه ذات پاکت باز نمی‌ایستند ... و (نیز درود باد بر) جبرئیل امین وحی تو که پیشوای فرشتگان آسمان‌های تو است...» (دعای ۱/۳ الی ۶). هم‌چنین آن حضرت در دعای دوم به گونه‌ای صریح و روش، تأثیر نبوت و اهمیت آن در زندگی انسان را بیان کرده و آن را نعمتی مخصوص امت اسلامی قلمداد نموده، از آن به عنوان یکی از منت‌های الهی یاد می‌کند:

«و سپاس خدای را که به واسطه پیامبرش محمد(ص) بر ما منت نهاد، منتی که امت‌های گذشته و مردم پیشین از آن بی‌بهره بودند» (دعای ۱/۲).

هم‌چنین در بخش دیگری از این دعای شریف آورده است که:

«پروردگارا! پس درود و تحیت فرست بر حضرت محمد(ص) که او بر وحی تو امین است و شریف‌تر و بزرگوارتر از تمام خلق توست و اوست امام و پیشوای رحمت و فیض و واسطه و قائد خیرات عالم و مفتاح برکات...» (۱، ص: ۴۵).

همان‌گونه که در این دو فراز از دعا ملاحظه می‌شود امام زین‌العابدین(ع) با زبان دعا جایگاه و نقش رسالت پیامبر اسلام حضرت محمد(ص) را به شکلی زیبا و شیوا بیان می‌کند و خوانندگان این دعاها را به اهمیت ایمان به نبوت و درک و باور صحیح این اصل از اصول دین واقف می‌سازد.

وجود صلوات در آغاز یا پایان اکثر دعاها و در خلال هر دعا خود دلیلی دیگر بر اهمیت جایگاه والای ایمان و اعتقاد به پیامبری خاتم انبیا است که بدون برخورداری از آن پدید آمدن انسان کامل بی‌معنی است.

۴.۱.۴. ایمان به امامت: خواست خداوند از مؤمنان مبنی بر اطاعت از پیامبر(ص) و اولی الامر (نساء/۵۹) و فراخوانی پیامبر اسلام پیروانش را به تمسک به قرآن و عترت (۲، ص: ۱۹۰) و ضرورت عقلی وجود مفسران و آموزگاران در درس آموخته از مکتب نبوی در

کنار قرآن برای تبیین جزئیات این کتاب آسمانی و رهبری خلق، همه نشانگر این است که یک انسان آرمانی باید عقیده‌ای راسخ و باوری قوی به ائمه اطهار(ع) داشته باشد و گرنه فاقد شرط اساسی ایمانی انسان کامل است. امام علی بن الحسین(ع) که امامت را به صورت مخفی و با تقیه شدید و در زمانی دشوار عهده دار گردید (۴، ص: ۱۶۸) نیز با روش منحصر به فرد خود و در قالب راز و نیاز مسأله امامت و ایمان به آن را به اشکال گوناگونی بیان کرده و باور خود را به عنوان نمونه کامل انسان آرمانی به اصل امامت نشان داده است. «ای پروردگارا! درود فرست بر پاکیزه‌تران خویشان آن بزرگوار [حضرت فاطمه و ائمه اثنی عشر علیهم السلام] که آنان را برای امر و فرمان خود برگزیدی، و خزانه داران علمت و نگهداران دینت و جانشینان خود در زمینت و حجت‌های خویش بر بندگانت قرار دادی و آن‌ها را به خواست خود از پلیدی و ناپاکی [معاصی و گناهان] پاک ساختی^۳ و ایشان را دستاویز به سوی خود و راه بهشت خویش گردانیدی» (دعای ۵۶/۴۷). «بار خدایا مرا از اهل توحید و از اهل ایمان و گروندگان به خود و از اهل تصدیق و اعتراف کنندگان به پیامبرت و پیشوایانی که طاعت و پیروی از ایشان را واجب کرده‌ای قرار ده، از کسانی که توحید و ایمان و تصدیق، به وسیله ایشان و به دست‌های آن‌ها واقع می‌گردد، دعایم را روا کن ای پروردگار هر صنفی از اصناف آفریده شدگان» (دعای ۱۲/۴۸).

۴. ۱. ۵. ایمان به معاد و رستاخیز: در انسان شناسی دینی، زندگی آدمی محدود به دنیا و حیات مادی نیست بلکه او بخشی از زندگانی هدفمند و مسؤولانه خود را در این جهان طی می‌کند و قسمت دیگر را در دنیای پس از مرگ. ایمان استوار به معاد، حساب و ثواب و عقاب از دیگر ویژگی‌های انسان آرمانی است که امام سجاد در سراسر صحیفه سجادیه به اشکال مختلفی به آن پرداخته است و نشان داده است که باور و توجه عمیق و پایدار به قیامت عنصری مهم در شکل‌گیری هویت انسان کامل است.

۱. آخرت سرای بقاست: «بار خدایا چون گناهان مرا به عفو و گذشت و احسان و نیکی خود در سرای نیستی [دنیا] در حضور نظایر و مانندها [من] پوشاندی [و رسوایم نکردی] پس از رسوایی‌های سرای هستی [و دار بقا] در پیشگاه حاضرین ... پناهم ده...» (دعای ۲۱/۳۲ الی ۳۱).

۲. قیامت روز ملاقات انسان‌ها با یکدیگر است: «(پروردگارا طوری با من رفتار کن که) تا وعده گاه روز به هم رسیدن (روز قیامت که جان‌ها با بدن‌ها، یا اهل آسمان با اهل زمین، یا ستمگر با ستم کشیده یا غیر آن‌ها که خدا می‌داند به هم رسند) گورها آرامگاه باشد» (دعای ۱۳/۴۲).

۳. روز قیامت روز باز خواست، رسوایی، حسرت و پشیمانی است. یکی از درخواست‌های امام سجاد(ع) رسوا نشدن به خاطر گناهان در قیامت است که در دعا‌های مختلف به درگاه

خداوند عرضه می‌دارد. «و ما را در میان گروه بسیاری که در قیامت حاضر می‌شوند به گناه‌های تباه سازنده مان رسوا مکن» (دعای ۱۴/۴۲). «روهای ما را سفید (و شادمانمان) گردان روزی که روهای ستمگران سیاه می‌شود (و افسرده می‌گردند) در روز افسردگی و پشیمانی» (دعای ۱۵/۴۲). «خداوندا در روزی که پرده‌ها (از روی واقعیت‌ها) کنار می‌رود (و هر چیزی همان گونه که هست آشکار می‌شود) مرا هلاک مگردان» (دعای ۴۷، ص: ۱۲۹).

۲.۴. ویژگی‌های اخلاقی - رفتاری

همراهی ایمان و عمل در آموزه‌های قرآن و پیشوایان دینی آن چنان مهم است که افزون بر تصریح فراوان و تأکید شدید، این دو، در بیشتر آیات و احادیث با هم ذکر شده‌اند. از این رو انسان آرمانی و تکامل یافته نه فقط از جنبه ایمان پیشتر از دیگران است، بلکه در برخورداری از اخلاق شایسته و رفتار پسندیده نیز سرآمد است.

در این بخش ویژگی‌های اخلاقی - رفتاری انسان آرمانی از دیدگاه صحیفه سجادیه مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

۱.۲.۴. عبودیت و بندگی خداوند: توحید خالص به دو چیز می‌انجامد اول: ایمان

قلبی به وحدانیت خدا در ذات، صفات و افعالش و دوم، که نتیجه آن ایمان است، پذیرش وابستگی و نیاز واقعی به خداوند و بندگی عملی اوست این حقیقت را در جای جای صحیفه می‌توان یافت و در مواردی حضرت با تصریح کامل به آن پرداخته است.

«پس من بنده تو و در مشیت توام، و زمام امور من به دست تو است. با بودن فرمان تو مرا فرمانی نیست، فرمانت درباره من روان و آن چه برای من مقدر ساخته‌ای از روی عدل و داد است. مرا توانایی بیرون رفتن از سلطنت نیست و نمی‌توانم از قدرت تو تجاوز کرده، پا بیرون گذارم، و توانا نیستم که محبت و دوستی ترا (به خود) متوجه گردانم و به رضایت تو دسترسی یابم و جز با فرمانبری، به آن چه در نزد تو است و فزونی رحمت دسترسی ندارم» (دعای ۵/۲۱ و ۶).

۲.۲.۴. شوق دیدار خداوند: از آن جا که انسان فطرتاً در پی کمال است، جز در لقای

خداوند و فنای فی الله و کسب خشنودی او، به رضایت واقعی دست نمی‌یابد، از این رو، همواره پس از رسیدن به خواسته‌های خویش دوباره احساس نیاز و عدم رضایت می‌کند. امام سجاده (ع) این موضوع را به شیوه‌های گوناگونی در دعاهای خویش گنجانیده و به تبیین آن پرداخته است. «کسی که به غیر حضرت حاضر شود ناکام برگردد و هر که به غیر از درگاهت رو آورد زیانکار ابدی است و کسانی که به درگاه غیر تو فرود آمدند ضایع و نابود شدند و محروم و جدا از خیر و سعادت، جز آن که جویای فضل و احسان توست» (دعای ۱۳/۴۶). «و راه‌هایم را برای رسیدن به خشنودیت آسان فرما و کردارم را در هر حال نیکو گردان» (دعای ۲۶/۲۰).

۴.۲.۳. دوستی با خداوند: دوستی با پروردگار و در زمرهٔ دوستان و اولیای او قرار گرفتن یکی دیگر از ویژگی‌های انسان است که امام چهارم (ع) بارها به آن اشاره فرموده است. «پروردگارا! مرا از دوستان خود قرار ده که البته دوستان تو (در دو عالم) هیچ ترس و غم و اندوهی در دل ندارند» (۱، ص: ۵۸۲).

آن حضرت (ع) در دعای چهل و چهارم، خداوند را به حق ماه مبارک رمضان و عبادت کنندگان در این ماه سوگند می‌دهد که او را شایسته قرار گرفتن در ردیف دوستان خود قرار دهد و نشان می‌دهد که دوستان خدا از جایگاهی والا برخوردارند و پروردگار کریم کرامتی خاص برای آنان در نظر گرفته است.

۴.۲.۴. دوستی و بیزاری به خاطر خدا: امام زین العابدین (ع) که نه فرصتی مثل پدرش امام حسین (ع) برایش پیش آمد تا با مبارزه رو در رو از دین دفاع کند و نه هم‌چون نواده گرامیش امام صادق (ع) فرصت مناسبی یافت تا به طور علنی و آشکار به نشر تعالیم اسلام اصیل همت گمارد، در لباس دعا همان وظیفه و خدمت را انجام داد (۱۰، ص: ۱۱۳) و چنین اصل مهمی - یعنی تولی و تبری - را که از حساسیت سیاسی - اجتماعی بسیار بالایی برخوردار است در قالب راز و نیاز تبیین می‌نماید و نشان می‌دهد که حب و بغض خدا محور، از مشخصه‌های یک انسان مؤمن و آرمانی است. «بار خدایا و من آن بنده توام که پیش از آفرینش و پس از آفرینش او را نعمت دادی... و به دوست داری دوستانت و دشمنی دشمنانت رهبری فرمودی» (دعای ۶۷/۴۷).

- «و ما را در آن ماه (رمضان) توفیق ده که با نیکی فراوان و بخشش به خویشان خود نیکی کنیم و با کسی که با ما دشمنی کرده آشتی نماییم مگر با کسی که در راه تو و برای تو با او دشمنی شده باشد، زیرا او دشمنی است که او را دوست نمی‌گیریم و حزب و گروهی است که با او از روی دل، دوستی نمی‌کنیم» (۴۴، ص: ۱۰).

۴.۲.۵. در حزب خدا قرار گرفتن: اگر جمع رهروان حضرت حق که با روشی واحد به سوی هدفی واحد یعنی خدایی شدن و کسب رضای او حرکت می‌کنند را حزب الله بدانیم، عضویت یکی دیگر از ویژگی‌های انسان آرمانی خواهد بود که سرانجامی سعادت آمیز دارند. «الا ان حزب الله هم المفلحون»^۴ (مجادله/۲۲). «فان حزب الله هم الغالبون»^۵ (مائده/۵۶). امام سجاد (ع) مطلب فوق را به اشکال گوناگونی بیان کرده و نشان داده‌اند که یک انسان وارسته حتماً باید در حزب خدا قرار بگیرد. «بار خدایا مرا از سپاه خود قرار ده که سپاه تو منحصرأ همیشه فاتح و غالبند و مرا از حزب خود مقرر فرما که حزب تو منحصرأ پیوسته پیروزند...» (۱، ص: ۵۸۲).

۴.۲.۶. آبادی دنیا و آخرت: به اعتقاد امام چهارم (ع) انسان آرمانی هم دنیا و هم آخرت خویش را به شکلی قانونمند و سالم آباد می‌کند به همین جهت می‌فرماید:

«کسی که دنیای خویش را به سبب آخرت و یا آخرت خود را به سبب دنیایش رها کند از ما نیست» (۳، ص: ۴۹).

امام (ع) این ویژگی را در چندین دعای صحیفه با زیاد دعا نیز بیان داشته است. «و آن چه در دنیا و آخرت من باعث اصلاح حالم شود به من انعام فرما» (دعای ۹/۲۵). «و روز را تقدیر الهی (به چراغ خورشید تابان) روشن گردانید تا در طلب روزی و تحصیل معاش خلق به فضل و کرم خدا بکوشند و بدین سبب روزی از خدا طلبند و در روی زمین او سیر کنند. لذات موقت دنیا را طلب کنند و به کار ادراک لذات آخرت بپردازند که خدا اصلاح حال مردم را به هر یک از این کار دنیا و آخرت کاملاً مربوط ساخته است (و از بندگان کار دنیا و آخرت هر دو را خواسته است)» (۱، ص: ۸۲).

۴.۲.۷. پاسداری از کرامت و عزت انسانی: خود آگاهی و توجه به این که انسان موجودی علوی و برتر است^۶ و گوهری ارزشمند در خود دارد، او را به دلیل حب ذات، به حراست و پاسداری از کرامت و عزت خویش فرا می خواند و به سوی ارزش های متعالی سوق می دهد (۶، ص: ۱۸۱).

امام سجاده (ع) که خود از معلمان درس آموخته مکتب قرآن و نهج البلاغه است با زبان نیایش نشان می دهد که یک انسان آرمانی همواره مواظب است تا بر گوهر گران بهای کرامت و عزتش خدشهای وارد نگردد و آن را به هیچ قیمتی در بازار مادیت به معرض فروش نگذارد. «پس بر محمد و آل او درود فرست و مرا به قدرت و توانایی خود از (زیان) بندگان دور ساز و به بخشش خود از دیگران بی نیاز ساز» (۵، ص: ۵۳۳).

«و مرا در درگاهت خوار و در نزد آفریدگانت عزیز و ارجمند گردان و چون با تو خلوت کرده تنها به سر برم فروتن و در میان بندگان بلند مرتبه و سرفرازم نما و از کسی که از من بی نیاز است بی نیازم ساز» (۵، ص: ۳۵۲). در جای دیگری نیز آمده است که: «پروردگارا با عزت ضربه ناپذیر خود مرا عزت و ارجمندی عطا کن»^۷

۴.۲.۸. احساس مسؤولیت اجتماعی: انسان آرمانی صحیفه، تنها برای خود زندگی نمی کند بلکه نسبت به مردم و جامعه خود احساس مسؤولیت می کند. و همان گونه که قرآن کریم برتری امت پیامبر (ص) را منوط به رواج امر به معروف و نهی از منکر در بین آنان می داند^۸، امام سجاده (ع) نیز در موارد چندی ضمن نیایش های خود بر اهمیت این موضوع تأکید نموده است. «بار خدایا بر محمد و آل محمد درود فرست، و ما را در این روز و این شب^۹ و همه روزها مان توفیق عطا فرما برای انجام نیکی و دوری از بدی و سپاسگزاری از نعمت ها و پیروی از سنت ها [واجبات و مستحبات] و ترک بدعت ها [احداث چیزهایی در دین که از دین نیست] و امر به معروف [واداشتن به امر پسندیده؛ واجب و مستحب] و نهی از منکر [بازداشتن از زشتی ها: حرام و مکروه] و حفظ اصول و فروع اسلام

و نکوهش باطل و نادرستی و خوار نمودن آن، و یاری حق و گرامی گردانیدن آن، و راهنمایی گمراه، و کمک ناتوان، و به فریاد ستم دیده رسیدن» (دعای ۱۸/۶۰ و ۱۹).

امام (ع) در راستای ایفای مسؤولیت خود نسبت به دیگران از خداوند می‌خواهد که وی را از راهنمایان به خیر و نیکی قرار دهد (دعای ۲۰/۱۸) و به وی «حسن ارشاد» و نعمت نیک راهنمایی کردن دیگران عطا نماید (دعای ۲۰/۱۸).

۹.۲.۴. حق مداری: مراعات حق و دفاع از آن، ویژگی دیگر انسان آرمانی صحیفه سجادیه است که امام علی بن الحسین (ع) در دعا‌های عارفانه و عاشقانه خود به آن توجه نموده است. «بار خدایا بر محمد و آل او درود فرست و ما را در این روز و شب و همه روزها مان توفیق عطا فرما برای انجام نیکی و دوری از بدی ... و نکوهش باطل و نادرستی و خوار نمودن آن، و یاری حق و گرامی گردانیدن آن، و راهنمایی گمراه و کمک ناتوان و رسیدن به فریاد ستم رسیده» (دعای ۱۸/۲۰).

در این فراز دعا امام (ع) افزون بر بیان اهمیت دفاع از حق و مبارزه با باطل اعلام می‌کند که این ویژگی امری موقتی نیست، بلکه وظیفه‌ای پیوسته و همیشگی و جزئی از فرهنگ اسلامی است.

«بار خدایا بر محمد و آل او درود فرست و مرا به زینت صالحان و شایستگان آراسته فرما و زیور پرهیزگاران را با گستردن عدل و داد و گفتن حق اگر چه سخت باشد به من بپوشان» (دعای ۱۰/۲۰).

۱۰.۲.۴. ظلم ستیزی: انسان آرمانی صحیفه فردی ظلم ستیز است که ستمگری را نه از خود و نه به خود می‌پذیرد^{۱۰} زیرا به فرموده قرآن کریم نتیجه ظلم و میل به ظالم آتش جهنم و عذاب اخروی است^{۱۱} حضرت به دفعات از خداوند می‌خواهد که نه فرصت جور به دیگران بیابد و نه خود زیر بار ستم دیگران قرار گیرد، «بار خدایا بر محمد و آل او درود فرست و مرا در پناه رحمت خود حفظ فرما تا مورد ستم واقع نشوم [در حالی] که تو بر جلوگیری از ستم به من توانایی، و نه من [به دیگری] ستم کنم [در حالی] که تو می‌توانی مرا [از ستم] باز داری» (دعای ۱۴/۲۰).

در جای دیگر از پروردگار می‌خواهد که او را از پشتیبانان و یاری کنندگان ستمگران قرار ندهد و پشتیبان آنان در محو کتاب خدا نباشد. «و لا تجعلنی للظالمین ظهیراً و لا لهم علی محو کتابک یداً و نصیراً» (دعای ۱۳۲/۴۷). و باز از درگاه احدیت عذرخواهی می‌کند و خاضعانه دست به دعا بر می‌دارد که: «پروردگارا! به سبب این که در پیشگاه من به مظلومی ستم شد و یاریش ندادم از تو عذرخواهی می‌کنم» (دعای ۱/۳۸).

۱۱.۲.۴. سپاسگزاری: یکی از مشخصه‌های انسان آرمانی که از صحیفه سجادیه برداشت می‌شود، شکرگزار بودن و قدر شناسی اوست. آن چه از مجموع دعاها بر می‌آید این

است که سپاسگزاری از نعمت‌های الهی وظیفه سنگینی است که انسان آرمانی و وارسته هرگز از آن چشم نمی‌پوشد.

امام سجاده(ع) در تبیین اهمیت سپاسگزاری تا جایی پیش می‌رود که ناسپاسان را هم ردیف چهارپایان، بلکه پست‌تر معرفی می‌نماید، چرا که کفران و قدرشناسی نعمت‌ها نشانه بی‌خردی است.

آن حضرت از ناسپاسی نسبت به نیکوکاران به درگاه خداوند پناه می‌برد و عذر خواهی می‌کند و نشان می‌دهد که قدردانی از نیکی‌های دیگران بسیار پر ارزش است «بارخدا یا به تو پناه می‌برم از حرص و آز و ناسپاسی از کسی که به ما نیکی کرده است» (دعای ۳/۳۸). «پروردگارا من از خوبی‌هایی که به من شد و سپاس آن را به جا نیاورده‌ام به درگاهت عذرخواهی می‌کنم» (دعای ۱/۳۸)

۴.۲.۱۲. فروتنی: یکی دیگر از ویژگی‌های بارز انسان آرمانی در صحیفه سجاده، دوری جستن از تکبر و فروتنی نسبت به بندگان خداست. امام سجاده(ع) این ویژگی را به گونه‌های مختلف با زبان دعا ترسیم نموده است. گاهی آن حضرت از خداوند می‌خواهد که نگذارد دارایی و ثروت، وی را به خودبینی و گردن‌کشی و طغیان وادارد و گاهی این فروتنی را در قالب دوست داشتن همنشینی با بیچارگان از خداوند طلب می‌کند:

«بار خدا یا همنشینی با فقرا و درویشان را برایم محبوب گردان و مرا به صبر و شکیبایی نیکو بر همنشینی ایشان یاری فرما». و زمانی دیگر ارزشمندی فروتنی را در قالب درخواست آن نسبت به همسایگان به نمایش می‌گذارد «[خدا یا مرا بر آن دار] تا با همسایگانم فروتنانه نرمی نشان دهم» (دعای ۳/۲۶).

درخواست امام(ع) از خداوند که او را گرفتار تکبر نسازد و عبادتش را به سبب خودپسندی باطل نکند و از فخر فروشی بازش دارد، تأیید دیگری است بر این که انسان آرمانی از نظر حضرت سجاده(ع) از کبر و برتری جویی دوری می‌جوید و فروتنی را دوست می‌دارد.

افزون بر این، آن حضرت، فروتنی و دوری جستن از کبر و خودپسندی را نه تنها به عنوان رفتاری مناسب در برابر دیگران، بلکه به عنوان حالتی درونی می‌داند. «و مرا در میان مردم به درجه و مقامی سرفراز مفرما جز آن که پیش نفسم مانند آن پست نمایی و ارجمندی آشکار را برایم پدید می‌آور جز آن که به همان اندازه پیش نفسم برای من خواری پنهانی پدیدآوری» (دعای ۴/۲۰).

۵. نتیجه‌گیری

امام زین العابدین(ع) مانند پیشوایان معصوم دیگر(ع) وظیفه سنگین هدایتگری و تبیین دین و نشان دادن راستی‌ها و کژی‌ها را بر عهده داشته و به انجام رسانده‌اند. اما

آنچه روش این امام(ع) را با دیگر امامان(ع) در این مهم متمایز ساخته وضعیت سیاسی و اجتماعی زمان آن حضرت است. روشی که امام علی بن الحسین(ع) به بهترین شکل برای آموزش دین و تربیت دینی بهره گرفته، زبان دعا و نیایش با پروردگار بوده است. از جمله آموزه‌های آن حضرت با این روش انسان شناسانه است که افت و خیزها، رفت و برگشت‌ها، فرار و قرارها و نقاط قوت و ضعف بشر مسؤول در برابر خداوند را به زیبایی بیان می‌کند و نشان می‌دهد که در این بارگاه انسانی آرمانی است که خود را اصلاح و کامل کند و به عنوان یک موجود الهی نیازهای مادی و معنوی خود را در چارچوبی منطقی برآورده و دنیا و آخرت خویش را با هم آباد سازد و لازمه این دو امر ویژگی‌هایی مانند پذیرش بندگی خدا، فروتنی و خدمت به مردم، مبارزه با ظلم و دفاع از مظلوم، امر به معروف و نهی از منکر، حق مداری و حرکت به سوی خدا و خداگونه شدن است.

یادداشت‌ها

۱. و كان الانسان عجولا.
۲. مرحوم کاشف الغطاء در مورد این که چرا با آن که عدل یکی از صفات خدا است و جا دارد در اصل اول یعنی توحید مندرج شود و مورد بحث قرار گیرد ولی در مذهب شیعه به عنوان یک اصل مستقل به آن توجه می‌شود، می‌فرماید علت آن این است که به اشاعره از اهل سنت معتقد به عدم درک حسن و قبح توسط عقل هستند و می‌گویند اگر خدا مؤمنان را به دوزخ برد و کافران را به بهشت، کار ناپسند و قبیحی صورت نگرفته است و شیعه می‌خواهد با این اصل بگوید که عدالت خدا مانع از وقوع چنین امری است(۹، صص: ۲۰۱-۲۰۰).
۳. « انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت و يطهرکم تطهیراً»(۲۳/۲۳).
۴. هان! آگاه باشید که به راستی حزب خدا رستگارانند (مجادله/ ۲۲).
۵. پس به درستی که حزب خدا پیروزمندان خواهند بود (مائده/ ۵۶).
۶. به راستی که فرزندان آدم را گرامی داشتیم و آنان را در خشکی و دریا روانه داشتیم و به ایشان از پاکیزه‌ها روزی دادیم و آنان را بر بسیاری از آنچه آفریده‌ایم چنان که باید و شاید برتری بخشیدیم (اسراء/ ۷۰).
۷. دعای روز یکشنبه از ملحقات صحیفه.
۸. کنتم خیر امه اخرجت للناس تأمرون بالمعروف و تنهون عن المنکر و تؤمنون بالله ... (آل عمران/ ۱۱۰).
۹. جالب این که این دعا به هر بامداد و شامگاه اختصاص دارد، نه به یک زمان خاص.
۱۰. لا تظلمون و لا تظلمون (بقره/ ۲۷) : نه ستم می‌کنید و نه ستم می‌بینید.
۱۱. و لا ترکنوا الی الذین ظلموا فتمسکم النار... (هود/ ۱۱۳): نسبت به ستمگران در دل هم میلی نداشته باشید که در نتیجه آن آتش شما را فرا خواهد گرفت....

منابع

- ۱- الاهی قمشه‌ای، م، (۱۳۸۷ ق)، ترجمه صحیفه سجادیه، تهران: انتشارات اسلامی.
- ۲- حکیمی، محمد رضا، (۱۴۰۹ ق)، *الحیاه*، ج: ۲، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۳- دشتی، محمد، (۱۳۷۹)، ترجمه *نهج البلاغه*، قم: انتشارات نسیم حیات.
- ۴- دیلمی، ا و آذربایجانی، م، (۱۳۸۰)، *اخلاق اسلامی*، قم: نشر معارف.
- ۵- شیروانی، علی، (۱۳۷۶)، *سرشت انسان*، قم: انتشارات معارف.
- ۶- عاملی، حسن، (۱۳۷۰)، *وسائل الشیعه*، ج: ۱۲ و ۱۱، بیروت: تراث العربی.
- ۷- فیض الاسلام، علی نقی، (۱۳۷۵)، ترجمه *صحیفه کامله سجادیه*، تهران: بی جا.
- ۸- کاشف الغطاء، م . ح، (۱۳۷۴)، *این است آیین ما*، ترجمه مکارم شیرازی، ن، قم: مطبوعاتی هدف.
- ۹- مسعودی، علی بن الحسین، (۱۴۱۷ ق)، *اثبات الوصیه*، قم: مؤسسه انصاریان.
- ۱۰- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۶)، *سیری در سیره ائمه اطهار*، تهران: انتشارات صدرا.